

GEWELD IN HET OUDE TESTAMENT

Eric Peels

‘Mijn zwaard zal vlees verslinden’

Menselijk en goddelijk geweld in het Oude Testament

Met geweldsteksten in de Bijbel weten gelovigen dikwijls geen raad, maar het lukt niet om ze wég te verklaren. Eric Peels verkent het terrein. Dit artikel is een sterk ingekorte versie van de hoofdlesing op de BTW-conferentie over geweld in de Bijbel.

Prof. dr. H.G.L. Peels is hoogleraar oudtestamentische vakken aan de Theologische Universiteit Apeldoorn

Gelovigen die zich keren tegen het geweld waarvan de samenleving doortrokken is, hebben er al eeuwenlang moeite mee dat ze ook in de Bijbel, met name in het Oude Testament, veel geweld ontmoeten. ‘Mijn zwaard zal vlees verslinden’ (Dtn. 32:42) – wat een taal, wat botst het Oude Testament soms met onze morele intuïties. Het vervult ons met gêne als we door derden op dit soort ‘struikelteksten’ worden gewezen, en al helemaal als het Oude Testament en de Koran in dezelfde kwalijke hoek van radicaal religieus geweld worden weggezet. Gêne bij de theologen – maar ernstiger nog is de stille innerlijke vervreemding en het afscheid van het Oude Testament op het grondvlak van de kerken.

Voorbeelden

In zijn boek *Hoe een klein rotgodje God vermoordde* (Amsterdam, 2006) gaat Guus Kuijer als een moderne Celsus tekeer tegen de Bijbel. Over Genesis 22 schrijft hij: ‘Ik was op zoek naar de zonde van de mens, maar de eerste, werkelijk misselijkmakende zonde, werd door God bedreven: geestelijke wreedheid en de knechting van de vrije wil. Hoe heeft God zo wreed kunnen spelen met de vaderliefde van Abraham en de volgzzaamheid van Isaak? Wat heeft dit in godsnaam te maken met liefde, barmhartigheid of recht?’ (blz. 66).

Die laatste vraag kun je ook stellen bij het lezen van Numeri 25, het verhaal over de slachtpartij onder Israëel dat met Baäl Peor overspel pleegde – 24.000 doden op één dag. Dezelfde religieuze intolerantie treffen we aan in de beruchte wetgeving van Deuteronomium 7, waarin Israëel de opdracht krijgt het land Kanaän in bezit te nemen door de zeven volken die daarin wonen met de ban te slaan. Een illustratie van wat de ban behelst, biedt 1 Samuël 15. Amalek moet uitgeroeid worden, en Saul verliest zijn koningschap omdat hij de ban niet volledig heeft uitgevoerd.

Even moeilijk vinden wij teksten waarin collectieve straffen worden toegepast terwijl slechts een individu gezondigd heeft – zoals de executie van Achans gezin in Jozua 7. Tenslotte noemen we de vloekbeden in het Psalter. In meer dan 100 psalmen komt een

vorm van een vloek- of wraakbede voor. De taal van Psalm 137 over de kinderen die tegen de rots verpletterd worden en de volkomen haat waarmee de dichter van Psalm 139 de vijanden haat, blijven theoloog en bijbellezer diep verontrusten.

Volgens berekeningen van Raymund Schwager bevat het Oude Testament 600 tekstgedeelten over een moord, 100 teksten waarin God opdracht geeft te doden, en 1000 passages die spreken over Gods toorn, straf en oorlogvoering. Wanneer we ons realiseren hoe vaak dit soort bijbelteksten werd misbruikt ter legitimatie van geweld en onderdrukking de eeuwen door, slaat de kilte ons om het hart.

Uitwegen?

De theologie heeft ten aanzien van het Oude Testament diverse sporen bewandeld: verwerpen, vergoelijken, vergeestelijken. Het Oude Testament werd verworpen ten gunste van het Nieuwe, maar óók het Nieuwe Testament kent de notie van geweld en spreekt over de God der wrake. Het vergoelijken van de oudtestamentische geweldteksten, die het product zouden zijn van een cultuur die nu eenmaal ruwer en primitiever was dan de onze, kan evenmin bevredigen. Ook de weg van de vergeestelijking, via de allegorische of metaforische uitleg, is te gemakkelijk. De taal en de theologie van het geweld vormen een blijvend probleem.

Serieuzer is de vraag te nemen of we bij de interpretatie van de geweldteksten niet moeten rekenen met een ontwikkeling bij-het-geweld-vandaan binnen het Oude Testament. Hedendaagse exegeten als Norbert Lohfink en Gerlinde Baumann suggereren dat we in het Oude Testament op het punt van geweld twee wegen kunnen ontdekken, waarvan de tweede het uiteindelijk wint. De lijn van het geweld-dadige denken, de strijd en de goddelijke vergelding – het is er allemaal. Toch zet zich tegelijk al meer een andere lijn door, die van de geweldloosheid, het vreedzaam, en de verwachting van de Messias die het geknakte riet niet zal verbreken en de kwijnende vlaspit niet zal uitdoven. De ‘oorlogen des Heren’ maken langzaam plaats voor de ‘vrede des Heren’. Geleidelijk vindt ook een soort uitzuivering van het godsbegrip plaats: het wordt al minder gewelddadig.

Foto: Anton Sinke

Bij deze lijn zou dan het Nieuwe Testament aanknopen.

Volgens Lohfink ontwikkelt het oudtestamentische Godsvolk zich tot een *Kontrastgesellschaft* levend in een *Umwelt* vol geweld en strijd. Het godsbeeld verandert navenant.¹ Terwijl de (pre-)exilische Deuteronomist nog krijgsvolgende teksten produceert, ademen de postexilische Priestercodex en Kronieken de vrede – hoewel in de Pentateuch de verschillende lijnen naast elkaar blijven staan.² Zodoende zijn noties van geweld en vergelding in het oudtestamentische godsbeeld te beschouwen als menselijke projecties uit achterhaalde ontwikkelingsfasen.

Maar de vraag kan gesteld worden, in hoeverre de wens de vader is van de gedachte, bij het traceren van een geleidelijke vermindering van geweld in het Oude Testament, of van een 'tweesporen-beleid'. Dat oorlog en geweld in pre-exilische teksten prominenter aanwezig zijn dan in postexilische teksten, duidt niet zomaar op een veranderd godsbeeld: het hangt direct samen met het feit dat in 586 een einde kwam aan het koninkrijk Juda als een zelfstandige staat. Na de ballingschap leidt Juda een tamelijk rustig bestaan als kleine provincie in het Perzische wereldrijk, beschermd door de tolerantiepolitiek van de Achaemeniden.

Evengoed is er ook in postexilische teksten sprake van geweld, menselijk en vooral goddelijk. Het valt op dat juist de latere profetische (Joël, Trito-Jesaja, Zacharia, Maleachi) en apocalyptische teksten een

cumulatie van geweld prediken – zie slechts de omkering van het beroemde woord over de zwaarden die tot ploegscharen worden gesmeed (Jes. 2:4, Mi. 4:3) in Joël 4:10.

Er is een opmerkelijke consistentie in het oudtestamentische spreken over Gods toorn, Gods wraak of Gods gericht. Nergens leidt een 'vriendelijker' godsbeeld tot kritiek op het goddelijk geweld in eerdere of andere tekstverbanden. De taal en voorstellingen van een God die met geweld kan ingrijpen, komen we vervolgens ook in het Nieuwe Testament tegen, door geen evangelist of apostel uitgefilterd.

Verschuivingen inzake het geweldthema in het Oude en Nieuwe Testament betreffen niet veranderingen in het beeld van God, maar in de weg van God met zijn volk en deze wereld. We moeten nuchter constateren dat de Bijbel in al zijn geledingen óók van geweld getuigt en dat blijft doen tot en met de laatste bladzijde van het Nieuwe Testament.

Godsbeeld

De geweldsteksten in het Oude Testament vormen een integrerend onderdeel van een lange geschiedenis tussen God en mens die verhaalt van zonde en kwaad, recht en genade. Dit heeft alles te maken met het bijbelse godsbeeld. Dat kenmerkt zich door geweldige variatie en reliëf, van het donderen bij de Sinai (Mozes) tot en met het suizen van een zachte stilte bij Horeb (Elia) – een hoogspanning die zijn machtige liefde en zijn heilig wezen omvat. Fundamenteel voor de bijbelse godsopenbaring is de

¹ N. Lohfink, 'Der gewalttätige Gott des Alten Testaments und die Suche nach einer gewaltfreien Gesellschaft', in: I. Baldermann u.a. (Hg.), *Jahrbuch für Biblische Theologie. Band 2: Der eine Gott der beiden Testamente*, Neukirchen-Vluyn 1987, 125vv.

² N. Lohfink, 'Die Schichten des Pentateuch und der Krieg', in: E. Haag e.a., *Gewalt und Gewaltlosigkeit im Alten Testament*, Freiburg im Breisgau 1983, 51-110.

³ Zie mijn *De wraak van God. De betekenis van de wortel NQM en de functie van de NQM-teksten in het kader van de oudtestamentische Godsopenbaring*, Zoetermeer 1992.

notie van de heiligheid die al Gods 'deugden' door- dringt. Deze heiligheid is een bij uitstek dynamische 'eigenschap' van God: als de Verhevene treedt Hij vrijmachtig en persoonlijk handelend op om Israël en de volken tot erkenning van zijn grootheid te brengen.

In het verlengde van de openbaring van Gods heiligheid spreekt het Oude Testament frequent over noties als Gods toorn, Gods naijver en Gods wraak. Daarbij is Gods toorn is niet een op zichzelf staande en willekeurige emotionele uitbarsting. God doet zijn rechten gelden, duldt de aantasting van zijn eer niet, blijft niet werkeloos bij het zien van de verbondsbreuk van zijn volk. Tevens is er een diepe relatie tussen Gods toorn en Gods verkiezende liefde: 'U alleen heb Ik gekend uit alle geslachten van het aardrijk; daarom zal Ik al uw ongerechtigheden aan u bezoeken' (Am. 3:2).

De notie van de wraak van God is nauw verbonden met de idee van rechtsherstel.³ In de paradigmatische geschiedenis van Kaïn en Abel openbaren zich geweld én de mogelijkheid van legitiem tegen- geweld. En het is typerend dat een van de meest centrale bijbelse metaforen die van God als Krijgshoer ('Divine Warrior') is.⁴

We realiseren ons ondertussen wel dat dit bijbelse godsbeeld op gespannen voet staat met het 'zachte' godsbeeld van de hedendaagse westerse mens.⁵

Gods zwaard dat vlees verslindt ligt soms in handen van mensen. Vanuit een *outside perspective* lijkt de vernietiging van de Kanaänitische volken (Deut. 7) niet anders dan genocide te zijn. Toch doet deze typering geen recht aan wat feitelijk aan de orde is in het Oude Testament. Wat met de Kanaänieten gebeurt, is evenals de ondergang van Sodom en Gomorra een proleptische realisering van het grote eindgericht over alle kwaad. Vanuit het *inside perspective* van het Oude Testament is de ban over de Kanaänieten uitvloeisel van Gods afschuw over hun exorbitante onrecht en goddeloosheid (Gen. 15:26; Lev. 18:24-30, 20:22-24; Dtn. 9:5, 12:29-31, 20:18; Ps. 106:34vv. cf. Heb. 11:31). Met ethnocentrisme heeft dit niet van doen: zouden de Israëlieten zich aan dezelfde gruwelen overgeven, dan zou dezelfde ban hen treffen (Dtn. 7:26, cf. 13:15v.).

Bij de uitleg van vloekbeden als in Psalm 137 dienen we oog te hebben voor de oudoosterse vloektraditie met eigen stereotiepe zinswendingen, voor het ontbreken in het Oude Testament van zicht op een opstandingsleven waarin kwaad kan worden rechtgezet, maar vooral ook voor het feit dat de 'vloekbidder' afziet van eigen wraakneming.⁶ Het betreft hier de gebeden van verdrukten wie geen andere weg tot recht meer overblijft dan het appèl op de hemelse Rechter.

Een haatuitspraak als die van Psalm 139:21-22 is

ingebied in de spiritualiteit van het Oude Testament, en is niet 'los verkrijgbaar'. Met zijn haat tegen Gods vijanden haakt de dichter aan bij Gods eigen afkeer van en verbondsvloek over de goddelozen. Door volledig aan Gods zijde te gaan staan, kiest hij voor de wereld van zegen en goedheid, waarheid en recht. Deze dichter neemt niet het recht in eigen hand, maar legt met zijn bede alles in Gods hand.⁷

De God van de Bijbel kan ontzagwekkende dingen doen, maar is nooit willekeurig en onberekenbaar. Hij oefent geen geweld om het geweld, zoals in menige literaire tekst over de goden uit de wereld rondom Israël het geval is. Zijn ingrijpen verijdt de triomf van de leugen. Keer op keer dient zijn geweld het herstel van recht en vrede. Zowel het Oude als het Nieuwe Testament ademen het besef dat uiteindelijk alleen bij deze God de toorn veilig is: 'Wreekt uzelf niet, geliefden, maar laat plaats voor de toorn, want er staat geschreven: Mij komt de wraak toe, Ik zal het vergelden, spreekt YHWH' (Dtn. 32:35; Rom. 12:19).

Ook de voor ons zo moeilijke geweldteksten in het Oude Testament maken deel uit van een totaalprediking, die een diepe waarheid brengt over de verschrikkelijke ernst van zonde en kwaad, en de heiligheid van God op het scherp van de snee. Miroslav Volf, een theoloog die de Balkanoorlog van nabij meemaakte, schrijft: '... in a world of violence it would not be worthy of God to not wield the sword; if God were not angry at injustice and deception and did not make the final end to violence, God would not be worthy of our worship...'.⁸

Van oud naar nieuw

Toch kan het niemand ontgaan dat bij de voortgang der tijden er terdege een verandering plaatsvindt op het punt van de toepassing van geweld. Het Nieuwe Testament bevat geen oproep tot de oorlog maar tot een geestelijke strijd. De vergelding in Gods wraakgericht vindt in de toekomst plaats, niet heden. Hoe hebben we deze verschuivingen te interpreteren: als een product van voortschrijdend inzicht in de humaniteit, een correctieve koerswijziging in het godsbeeld?

Mijns inziens geeft het Nieuwe Testament hiertoe geen aanleiding. De Bijbel is niet een willekeurige bundel losse religieuze geschriften, maar vertelt een totaalverhaal dat reikt van schepping, zondeval, verlossing naar de herschepping. Dat verhaal getuigt van de weg die God met deze wereld, met zijn eerstelingvolk Israël en met de mensheid gaat.

Op deze weg krijgt Israël als Gods oogappel en eigendomsvolk een zeer bijzondere plaats, met name in het Oude Testament. In deze tijd heeft het heil dan ook concrete en aardse nationale trekken. Israëls functie was uitbeelding te zijn van Gods heiligheid tot in haar uiterste consequenties.⁹ Tempel en troon

⁴ Cf. Tremper Longman III & D.G. Reid, *God is a Warrior*, Grand Rapids 1995; P.D. Miller, *The Divine Warrior in Early Israel*, Cambridge 1973, en B.C. Waltke, *An Old Testament Theology. An Exegetical, Canonical, and Thematic Approach*, Grand Rapids 2007, 393-404.

⁵ Cf. W. Dietrich / Chr. Link, *Die dunklen Seiten Gottes. Band 1: Willkür und Gewalt*, Neukirchen-Vluyn 1995, 171.

⁶ Cf. mijn *Wie is als Gij? Schaduwkanten van het oudtestamentische Godsbeeld*, Zoetermeer 2007, 89-104.

⁷ Cf. mijn "Ik haat hen met een volkomen haat" (Ps. 139:21-22), *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 61/1 (2007), 1-16.

⁸ M. Volf, *Exclusion and Embrace. A Theological Exploration of Identity, Otherness, and Reconciliation*, Nashville 1996, 304.

⁹ H.W. de Knijff, 'Heiligheid', in: *Postille 2001-2002*, Zoetermeer 2001, 12.

en legerkamp, recht en religie en politiek, geloof en ethiek en cultus: alles staat in één theocratisch verband, geestelijk en materieel. Dit basale gegeven zullen we in elk geval moeten meenemen, wanneer we in het Oude Testament lezen over gestrengte straffen, pijnlijk secure reinheidswetgeving, oorlog en ban. In het Oude Testament wordt de boog van de verwachting gespannen, naarmate in de loop van de geschiedenis zich als het ware een wedloop tussen menselijke schuld en goddelijke genade ontwikkelt. Als het in Israël al meer vastloopt, groeit de hoop op het vreedrijk, de doorbraak van Gods Koninkrijk.

Hierop sluit het Nieuwe Testament aan. In Christus' persoon en werk krijgt het Koninkrijk Gods definitief gestalte. Het eschaton wordt heden, Gods wereld komt de onze binnen: vrede, liefde, herstel, hoop. Ook wordt het gericht principieel en anticiperend voltrokken, over die Ene, in plaats van velen. Het Koninkrijk is er, maar nog niet volmaakt en ongestoord.

De laatste fase van de geschiedenis wordt beheerst door de spanning tussen dit reeds en nog niet van het Koninkrijk Gods. Het is de tijd niet voor geweld en toorn, maar de tijd van de bruidegom, de tijd voor zegen en liefde. Daardoor zullen de gelovigen zich laten beheersen, want zij zijn door God verlost uit de macht van de duisternis en overgebracht in het Koninkrijk van de Zoon zijner liefde (Kol. 1:13).

In dit grote verband zie ik de verschuivingen in de geweldthematiek tussen Oud en Nieuw. Het Nieuwe Testament levert geen 'kritiek' op het Oude, maar getuigt van voortgang en verandering in het licht van het gekomen Koninkrijk. Dat impliceert tweërlei. Ten eerste, dat nog duidelijker dan voorheen de mens plaats zal laten aan de toorn, en de vergelding aan God zal overlaten (Rom. 12:19-21). Wapengeweld is geen instrument in de realisering van de 'heilsstaat', het Koninkrijk dat in Christus gekomen is. Dit laat onverlet dat wat de 'rechtsstaat' betreft, God ook volgens het Nieuwe Testament gebruik kan maken van menselijk geweld om het kwaad te beteugelen (Rom. 13:4; Joh. 19:11; 1 Petr. 2:14v.). Ten tweede impliceert dit dat het goddelijk gericht grotendeels naar de toekomst wordt verlegd, terwijl in het kruis van Christus de macht van kwaad en schuld definitief in het heden geoordeeld is. Dit laat onverlet dat ook het Nieuwe Testament weet heeft van incidentele gerichtsoordelen van God in het heden (Hand. 5:1-11; 1 Kor. 11:30; 1 Tess. 4:6; 1 Petr. 4:17). Het laatste woord zal zijn aan het Lam, dat de boekrol in handen heeft, dat is de Leeuw uit de stam van Juda (Op. 5:5-7).

Eredienstvaardig- lezing 2008

Liturgie, weerbarstig en bevrijdend

Lezing door Marjoleine de Vos
Co-referaten door Nynke Dijkstra en
Mattijs Ploeger

In deze lezing zal Marjoleine de Vos als geïnteresseerde maar ongebonden kerkganger ingaan op de kracht en de moeilijkheden van de liturgie. Wat moeten we willen: vernieuwen, directer aanspreken, meer 'van deze tijd' zijn? Of volhouden dat in de traditie een waarde gelegen is die je zou verliezen bij verandering? Het adagium: 'vernieuwend naar de inhoud, behoudend naar de vorm' klinkt aantrekkelijk, maar is niet altijd zo goed mogelijk. Vorm en inhoud maakt men niet makkelijk los. Men moet vaststellen wat men eigenlijk wil behouden: de schoonheid, de boodschap, de theologie of de liturgische ervaring? Of alles tegelijk? Maar hoe dan te vernieuwen?

Marjoleine de Vos is dichter en redacteur van NRC Handelsblad. Zij schrijft regelmatig over literatuur, rituelen en levensbeschouwing. Recent hertaalde zij het Ordinarium voor de Kloosterkerk in Den Haag.

Nynke Dijkstra-Algra is gemeenteadviseur bij het Dienstencentrum van de Protestantse Kerk, schreef enkele praktisch-theologische boeken en draagt de evangelisch/charismatische beweging een warm hart toe.

Mattijs Ploeger is oud-katholiek pastoor in Egmond aan Zee en redacteur van Eredienstvaardig. De katholieke liturgie is hem zeer dierbaar.

Vrijdag 7 maart 2008 14.00 uur, Bergkerk Amersfoort
Zie voor verdere inlichtingen te zijner tijd
www.eredienstvaardig.nl